
Physical Reinterpretation of Sheikh Shahabuddin Ahari's Tomb Garden and Restoration of its Original Design

Farnaz Baybordi ¹, Solmaz Babazadeh Oskoei * ², Assadollah Shafizadeh ³, Amir Haghjoo ⁴

1. PhD Student in landscape Architecture, Department of Architecture, Shabestar Branch, Islamic Azad University, Shabestar, Iran.

2. Assistant Professor, Department of Architecture, Osku Branch, Islamic Azad University, Osku, Iran.

3. Assistant Professor, Department of Architecture, Ahar Branch, Islamic Azad University, Ahar, Iran.

4. Assistant Professor, Department of Architecture, Shabestar Branch, Islamic Azad University, Shabestar, Iran.

(Received 13 Apr 2022, Accepted 18 Jul 2022)

According to the available documents, during the Safavid period, the kings of this dynasty, including Shah Abbas I, traveled to the city of Ahar many times and started to create some innovations works or completed the works left from the previous ages. Sheikh Shahabuddin Ahari Complex, as the only monastic-monument complex in the south of the city and the adjacent garden, is one of the most well-known among them, which has undergone significant changes in the development of its physical system from the 6th to the 11th century A.H. At first, this complex functioned as a monastery, and then, during its life, sections such as a tomb, madrasa, mosque and garden were added to it and developed and evolved in a meaningful connection with other elements. Dealing with the above topic becomes important when we notice the historical descriptions of the said garden under the construction measures of Shah Abbas I, which was interpreted as Garden of Paradise, but currently only the name of that garden and its annexes are mentioned. It has remained and like many other works of the same period in Ahar, under the influence of various events, especially during the Qajar and contemporary periods, it underwent destruction and serious changes. These destructions were mainly intensified in the 1320s and the creation of new uses. In such a way that only the main parts of the complex and some parts of the adobe fence around it remained in an area measuring 310×280 meters. In the present research, we tried to conduct this research by relying on descriptive and pictorial documents, through answering the following question: the initial design of the garden of Sheikh Shahab-al-Din at the time of its

discovery during the reign of Shah Abbas I Safavid and the process of its evolution after its construction; how the representation of the body and the main structure of the garden of Sheikh Shahab-al-Din during its development should be discussed. In order to obtain the relevant model, library information and visual documents were studied using the descriptive-analytical method. Also, it was not possible to obtain some anatomical details of the collection except through field studies and explorations. Therefore, this approach was a complement to some of the unknowns of this garden over time. This kind of dealing with the building requires a deep and detailed understanding of the existing situation and a careful observation of the building. That is, every corner of the building and its surroundings can contain a message ready for the microscopic and mental look. In this way, the findings of the research were based on the four main systems of the Iranian garden - road, plant, building and water. Through the analysis, the details of the arrangement and spatial relationship of the various parts of the Sheikh's tomb garden, such as the division into four parts, the irrigation structure and the function of the buildings in the course of its creation and evolution, were obtained. Describing the physical features of the garden arranged on the Sheikh's tomb, while preparing the ground for future researches it can help to recognize some of the neglected values in Iranian horticulture in Azerbaijan region.

Keywords: Sheikh Shahabuddin Ahari Complex, Ahar City, Historical Landscape, Tomb Garden, Architectural Developments.

* Corresponding author. E-mail: Solmazbabazade@yahoo.com

بازخوانی کالبدی باغ‌مزار شیخ شهاب‌الدین اهری و بازیابی طرح اصیل آن*

فرناز بایبوردی^۱، سولماز بابازاده اسکویی^{۲*}، اسداله شفیخ‌زاده^۳، امیر حق‌جو^۴

^۱ دانشجوی دکتری معماری منظر، واحد شبستر، دانشگاه آزاد اسلامی، شبستر، ایران.

^۲ استادیار گروه معماری، واحد اسکو، دانشگاه آزاد اسلامی، اسکو، ایران.

^۳ استادیار گروه معماری، واحد اهر، دانشگاه آزاد اسلامی، اهر، ایران.

^۴ استادیار گروه معماری، واحد شبستر، دانشگاه آزاد اسلامی، شبستر، ایران.

(تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۱/۰۱/۲۴، تاریخ پذیرش مقاله: ۱۴۰۱/۰۴/۲۷)

چکیده

بر اساس اسناد موجود، در دوره صفوی، پادشاهان این سلسله از جمله شاه عباس اول به‌کرات به شهر اهر سفر نموده و به ایجاد برخی مستحدثات و یا تکمیل آثار برجای‌مانده از اعصار قبل از خود اقدام کرده‌اند. ارسن شیخ شهاب‌الدین اهری به‌عنوان تنها مجموعه خانقاهی-آرامگاهی در جنوب شهر و باغ‌مزار مترتب بر آن از شناخته‌شده‌ترین آن‌هاست که در سیر تکوین منظومه کالبدی خویش از قرن ششم تا یازدهم ه.ق دستخوش تغییرات قابل توجهی شده است. لکن در حال حاضر تنها نامی از آن باغ‌مزار و ملحقاتش برجای مانده است. در پژوهش پیش رو تلاش بر این بود با تکیه بر اسناد توصیفی و تصویری، به بازنمایی کالبد باغ‌مزار شیخ شهاب‌الدین در زمان آبادانی آن پرداخته شود. برای حصول به مدل مربوط از اطلاعات کتابخانه‌ای و اسناد تصویری با کاربری شیوه توصیفی-تحلیلی بهره گرفته شد. همچنین دستیابی به برخی جزئیات کالبدی ارسن جز از طریق مطالعات و کاوش‌های میدانی میسر نبود. لذا این رویکرد، مکمل بخشی از ناشناخته‌های این باغ در گذر زمان بود. بدین ترتیب، یافته‌های پژوهش بر پایه چهار نظام اصلی باغ ایرانی-راه، گیاه، ساختمان و آب- نهاده شدند. با تحلیل‌های انجام‌گرفته جزئیات انتظام و ارتباط فضایی بخش‌های متنوع باغ‌مزار شیخ همچون تقسیم‌بندی به‌صورت چهار بخشی، ساختار آبیاری و کارکرد عمارات متشکله در سیر ایجاد و تحول آن به‌دست آمد. مع الوصف، بازخوانی ویژگی‌های کالبدی باغ ترتیب‌یافته بر مزار شیخ ضمن آنکه مهیاکننده زمینه برای پژوهش‌های آتی است؛ می‌تواند به شناخت بخشی از ارزش‌های مغفول‌افتاده در باغ‌سازی ایرانی در منطقه آذربایجان کمک نماید.

واژگان کلیدی

ارسن مجموعه شیخ شهاب‌الدین اهری، شهر اهر، منظر تاریخی، باغ‌مزار، تحولات معماری.

* این مقاله برگرفته از رساله دکتری «نویسنده اول با عنوان «تبیین اصول و مبانی طراحی معمارانه منظر در سامان‌دهی ارسن شیخ شهاب‌الدین اهری با رویکرد تبیین و خوانش چشم‌انداز فرهنگی آن» که به راهنمایی نویسنده دوم (استاد راهنمای اول) و نویسنده سوم (استاد راهنمای دوم) و مشاوره نویسنده چهارم در دانشگاه آزاد اسلامی واحد شبستر در حال انجام است.

* نویسنده مسئول مکاتبات: Solmazbabazade@yahoo.com

خوانش مستندات مطروحه مشخص گردید ترکیب عناصر مصنوع محیطی در کنار دورنمای ابنیه متقدم با زمینه عملکردی مربوط و نیز ساختار چهاربخشی برآمده از اسلوب‌های معماری باغ ایرانی با جزئیاتی همانند نظام آبیاری مبادی متشکله کالبد تاریخی باغ‌مزار شیخ شهاب‌الدین را عرضه می‌دارد. باز نمود تصویری از این باغ ضمن اینکه می‌تواند بخشی از معماری مغفول‌مانده شهر را آشکار نماید، در ایجاد درک کامل از اسلوب‌های باغ‌سازی عهد صفوی در منطقه آذربایجان نیز مؤثر می‌باشد.

۱. روش پژوهش

مقاله حاضر بر مبنای سرشت آن روش توصیفی-تحلیلی دارد. لذا داده‌ها از یکسو بر پایه اسناد و منابع کتابخانه‌ای (دست اول) بنا نهاده شده و از سوی دیگر، مدارک تصویری و عکس‌های هوایی در آشکار نمودن بخش‌های مغفول‌مانده همچون تعداد ابنیه، ساختار چهاربخشی باغ‌مزار و نظام آبیاری تاثیر بسزایی داشت. در این بین، مکمل مطالعات و بررسی‌های فوق، تطبیق یافته‌ها با نشانه‌های کالبدی در کاوش‌های میدانی است. این گونه برخورد با بنا بیش از همه نیازمند شناخت عمیق و موشکافانه وضع موجود و مشاهده دقیق بناست. چراکه هر گوشه از بنا و بستر محیطی آن می‌تواند حاوی پیامی برای نگاه ریزین و ذهنی آماده باشد. لذا در گام نخست، مطالعه اسناد توصیفی و منابع تاریخی در اولویت قرار گرفت و بخش‌هایی همچون عمارات مستحدثه در بازه‌های زمانی مختلف در مسیر بازیابی کالبدی مفروض باغ‌مزار مشخص شدند. سپس تصاویر تاریخی (متعلق به عهد قاجار) با موارد استخراج شده از متون، مقایسه و تحلیل گردید تا ترکیب دقیقی از طرح را مجسم نمایند^۱. در نهایت تغییرات یادشده در گذر زمان در تجسد فرم باغ‌مزار با کمک تصاویر هوایی سال‌های ۱۳۳۵ و ۱۳۴۶ شمسی ضمن تلفیق با داده‌های

ارسن مجموعه شیخ شهاب‌الدین اهری با تکوین تدریجی به درازای قرن ششم تا یازدهم ه.ق (Shafizadeh, 2021, 254) در اعصار ایلخانی تا صفوی صنعت یافته است. این ارسن در ابتدا با کارکرد خانقاه و سپس در ادامه حیات خویش، بخش‌هایی همچون آرامگاه، مدرس، مسجد و باغ‌مزار بدان افزون گشته و در پیوندی معنادار با سایر عناصرش توسعه و تکامل یافته است. در این میان، آنچه موضوع اصلی در واکاوی این ارسن بود، شناخت و بازخوانی کالبدی تنها باغ‌مزاری در شهر اهر است که در عهد صفوی پس از مجموعه‌سازی بنای ارسن پیرامون آن مترتب گردید. پرداختن به موضوع فوق، زمانی اهمیت می‌یابد که متوجه توصیف‌های تاریخی باغ‌مزار موصوف، ذیل اقدامات عمرانی شاه عباس اول شویم که از آن به باغ بهشت‌آسا تعبیر گشته است (Torkaman 2012, 1110). لکن این باغ نیز همچون بسیاری دیگر از آثار هم‌دوره در اهر تحت تاثیر حوادث گوناگون علی‌الخصوص دوره قاجار و معاصر دستخوش تخریب و تغییرات جدی قرار گرفت. این تخریب‌ها به‌طور عمده در دهه ۱۳۲۰ شمسی و ایجاد کاربری‌های جدید تشدید شد. به‌صورتی که از آن ارسن، تنها ارسن و بخش‌هایی از حصار خشتی دور آن در محوطه‌ای به ابعاد ۳۱۰×۲۸۰ متر باقی ماند. بر این رای مداخلات یادشده به تغییر شکل باغ و منتج از آن، عدم درک صحیح از ارزش‌های محیطی و باغ‌سازی اصیل ارسن منجر شده است. این مقاله تلاش دارد با پاسخ به پرسش زیر، فرم اولیه و ساختار اصلی باغ‌مزار شیخ را آشکار نماید. طرح اولیه باغ‌مزار شیخ شهاب‌الدین در زمان پیدایی آن در عهد شاه عباس اول صفوی و روند تحولات آن پس از احداث چگونه بوده است؟ بر مدار این سخن، کاربست روش توصیفی-تحلیلی به صورت موردکاوی و بهره‌گیری از منابع و متون تاریخی به همراه اسناد تصویری و پیمایش‌های میدانی مورد تدقیق نظر قرار گرفت. بر مدار این سخن، پس از

قبلی ترسیم گردید. لازم به یادآوری است آنچه در اینجا مدنظر بود، بازتعریف و حفظ اصالت ارسن است تا بتواند ارزش‌های ماهوی و مغفول‌مانده خود را بنمایاند و از این طریق ضمن ابهام‌زدایی از طرح و کیفیت آن بتوان به برقراری یک ارتباط سازنده میان شهر و میراث معماری کمک کرد.

۲. پیشینه پژوهش

ساخت باغ با کارکردهای متنوع در ایران سابقه‌ای طولانی داشته و از الگوهای قدیمی ساخت آن الگوی چهاربخشی در فرم اکثر چهارباغ‌های ایرانی است (Homayoni, Valibeygh 2022, 7). بررسی منابع متعدد نشان می‌دهد در اکثر متون، واژه چهارباغ هم‌ردیف باغ ایرانی در نظر گرفته می‌شود. در این راستا، پژوهشگران بسیاری به بازخوانی و کاوش حول باغ ایرانی پرداخته‌اند (Nataj 2012) و (Shekariniri 2020) و (Homayoni 2022) و (Mansori 2010) و (Alami 2012)، (Shahcheragi 2015) و... این مباحث به‌طور عمده در حوزه هندسه باغ، الگوهای متشکله، اجزای باغ نظام ساختاری و... مطرح شده‌اند. در این بین مطالعاتی از جنس بازخوانی و بازنمایی ساختار فضایی محوطه ارسن شیخ شهاب‌الدین (باغ‌مزار) پیشینه گسترده‌ای ندارد. در خصوص ادبیات موضوع، جستارهای مطالعاتی را می‌توان در سه گروه مختلف جای داد. گروه اول: شامل سفرنامه‌ها، کتب تاریخی و مقالاتی است که در حیطه معرفی و شناخت شهر اهر از بُعد تاریخی آن به طبع رسیده‌اند. در عمده منابع متقدم در حوزه یادشده همچون سفرنامه‌های (Ibn Hogal, Mostofi 2016, 1988, 2008, Moriye 2008, Torkaman 2012, Mollajalal 2021)، به کرات از شهر اهر یاد می‌کنند. عمده توصیف‌ها نیز متوجه معرفی شهر از منظر اقلیم، جغرافیا و مراودات اقتصادی-منطقه‌ای آن است و در منابع اندکی به اشاراتی محدود به کالبد بنای خانقاه و آرامگاه شیخ شهاب‌الدین و جایگاه عرفانی وی بسنده شده است. در این میان، بیشترین منابع از این دست در خصوص ارسن موصوف مربوط به

عهد صفوی و اشاراتی به برخی جزئیات قابل اتکاست.^۲ گروه دوم: شامل اسناد تصویری و مقالاتی است که در حیطه شناخت کیفی ارسن شیخ شهاب-الدین اهری نگارش یافته‌اند. دست‌نوشته‌های مثبت در دیواره‌های مسجد ارسن در ادوار متعدد تاریخی نیز در این گروه جای می‌گیرد. در واکاوی مراجع این دسته مانند تاریخ ارسباران (Baybordi 1963)، راهنمای آثار باستانی آذربایجان شرقی (Dibaj 1960)، آثار باستانی اهر (Tabatabayi 2006)، تاریخ تبریز (Mashkur 2011)، بیشتر معرفی کیفی ارسن مدنظر بوده و از تحلیل کالبدی بنا و باغ‌مزار محصور پیرامون آن سخنی به میان نیامده است. در برخی منابع به‌روزتر نیز بخشی از مراتب تکوین کالبدی اثر در ادوار مختلف تاریخی مورد بررسی قرار گرفته و نخستین بار دوره‌شناسی و تعلقات زمانی بنا به طبع رسیده است (Kabir Saber, Ebrahimi 2021 & Shafizadeh, Ebrahimi 2014) و لیک، اشاره‌ای به کیفیت باغ بهشت‌آسای آن نگردیده است. گروه سوم: در حوزه مطالعات باستان‌شناسی نیز دو دسته فعالیت مستقل رخ داده است. الف). مطالعات مربوط به دهه چهل شمسی که عمدتاً در حوزه مصالح‌شناسی و تزیینات داخلی ورود پیدا کرده بود (Tabatabayi 2006, 27). ب). مطالعات لایه‌نگاری و کاوش‌های باستان‌شناسی مربوط سال گذشته که در حال حاضر نیز ادامه داشته و بیشتر با آثار مدفون در عرصه اثر فعلی در ارتباط است (Kazem Pour 2022). بر این مبنا کوشش بر آن بود با دقت نظر در اسناد تاریخی، مدارک تصویری و پی‌گردی‌های جدید ضمن دریافت شناخت کافی از ارسن، بخشی از ابهامات کالبدی در حوزه کیفیت باغ‌مزار مربوط در ترابط و تلازم با بستر طبیعی و تاریخی ارسن روشن گردد تا بتوان بر این مبنا برخی دگرگونی‌ها را اصلاح و یا به فرم نخستین بازگرداند.

۳. نگاهی به ارسن شیخ شهاب

۳-۱. ساختار مکانی

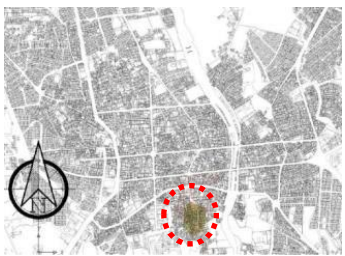
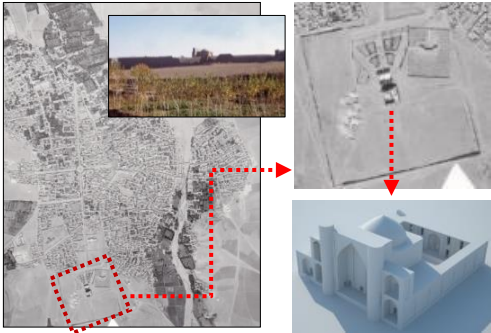

ارسن شیخ شهاب‌الدین اهری در جنوب شهر اهر در نزدیکی محل دروازه تاریخی تبریز در بالای یک بلندی

طبیعی مشرف به شهر - با جهت‌گیری شمالی-جنوبی - قرار دارد. این نوع استقرار مکانی موجب تجسد بستری با خط آسمان باز و گسترده شده که در نبود عوارض فیزیکی خاص تا چند دهه قبل از کثیر نقاط شهر و حتی بیرون از آن قابل رؤیت بود. در ارتباط با دلایل گزینش چنین مکانی برای عمارت خانقاه و در ادامهٔ تکوین کالبدی آن این‌گونه به ذهن متبادر می‌شود: الف). امکان گسترش ساختمان در ادوار متوالی به هر نسبتی وجود داشت (Kiyani 2002, 132). ب). مخالفت با ساختن

کانون‌های خانقاهی در مراکز شهری توسط گروه‌های مخالف صوفیان (Kiyani 2002, 132). ج). ترتیب فضایی آرام و دور از هیاهوی شهری برای بجا آوردن اعمال دینی و صوفیانه. د). با توجه به همسایگی ارسن در جوار دروازهٔ تاریخی تبریز، نقش و جایگاه آن در تعریف نقطهٔ مرجع در عرصهٔ تداخل شهر و سرزمین مهم می‌نمود. ه). ایجاد نشانه‌ای یادمانی با خوانایی و تشخیص ظاهری در مقیاس دید شهری بر مبنای کارکرد مذهبی و عرفانی ارسن و در ارتباط با مکتب عرفانی تبریز (جدول ۱).

جدول ۱: چشم‌انداز، ساختار مکانی و آفرینش محیط معماری (منبع: آرشیو میراث فرهنگی و نگارندگان).

Table 1: Landscape, spatial structure and creation of architectural environment (Source: Cultural heritage archive and authors)

		
<p>شکل ۱: محل هسته کهن و تاریخی شهر در محل تلاقی رودخانه اهرچایی و کیچیک‌چایی.</p>	<p>شکل ۲: چشم‌انداز شهر و محوطهٔ تحدیدشدهٔ ارسن شیخ شهاب‌الدین.</p>	<p>شکل ۳: تصویر بالا دید از سمت روض شهر، تصویر پایین دید به جنوب شهر.</p>

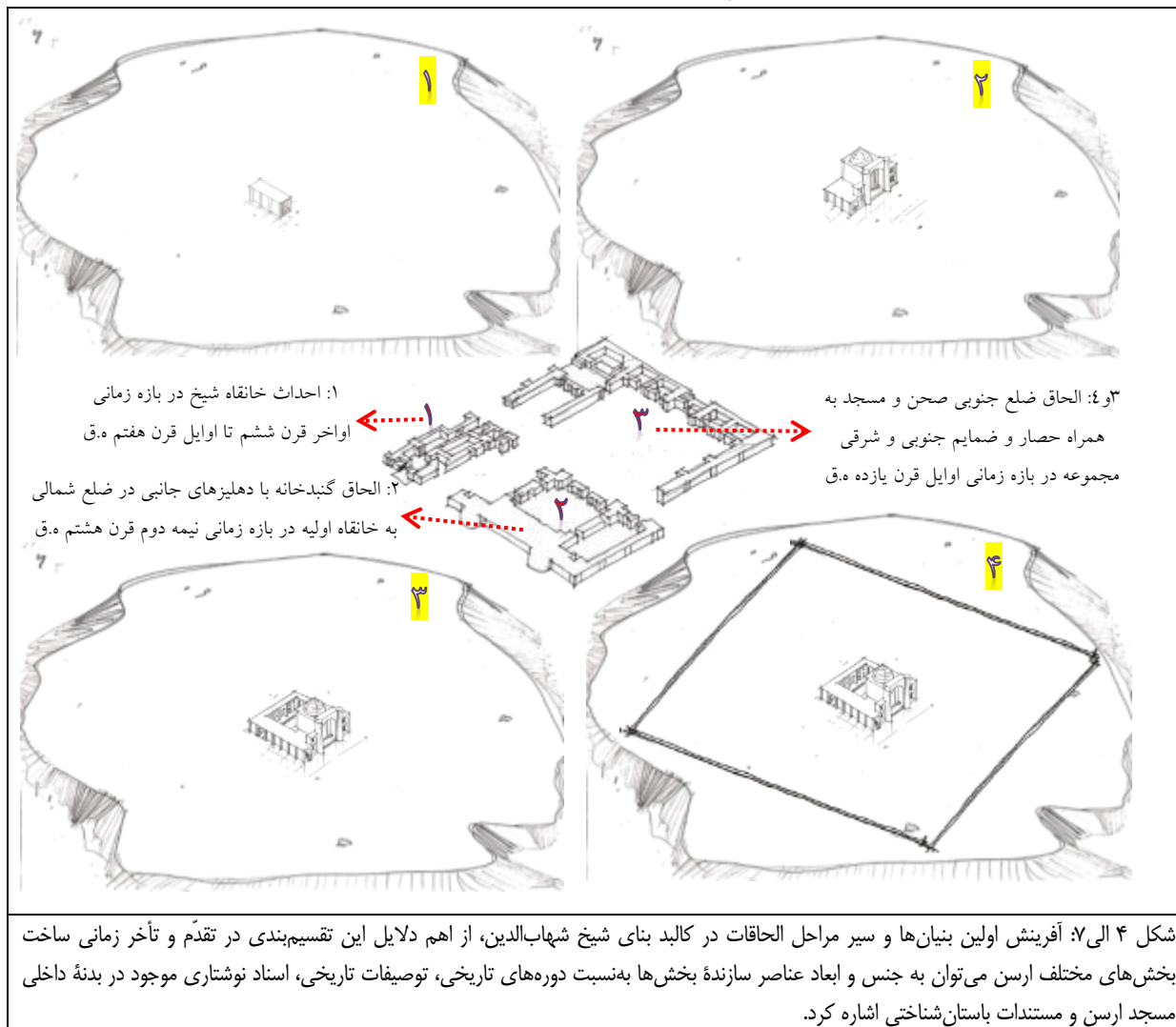
۳-۲. آفرینش محیط معماری

از اسنادی که در ادوار مختلف تاریخی به صورت کتاب، دست‌نوشته و... حاصل شده است و نیز با تکیه بر یافته‌های پژوهش‌های متأخر و کاوش‌های میدانی و باستان‌شناختی، از پیش از دوران صفوی، محدودهٔ باغ‌مزار مذکور شامل عماراتی همچون خانقاه از دورهٔ ایلخانان (Kabir Saber, 73 Ebrahimi 2014) و گنبدخانه از عهد تیموری (Shafizadeh, Ebrahimi 2021, 253) بوده است. این مستحدثات در راستای ایجاد محلی برای زندگی و ترویج امور دینی در ابتدا خانقاهی توسط خود شیخ بنا نهاده شد (Hashri Tabrizi 1993, 146). در ادامه و پس از وفات وی،

در اعصار بعدی (عهد تیموری) گنبدخانه‌ای رفیع جهت تکریم مقام عرفانی وی در کنار کالبد اولیه خانقاه امتزاج یافت (Mohammad Kazem 2009, 242). سپس، در دورهٔ صفوی (شاه‌عباس اول) تحدید حدود با حصار خشتی و نیز مجموعه‌سازی ارسن و احداث باغ‌مزار - به تعبیر اسکندر بیگ ترکمان، باغ بهشت‌آسا- صناعت یافت. به عبارت دیگر، کلیت اثر و هنجارهای ملزومهٔ آن، منتج از طرح یکپارچهٔ از پیش تعیین‌شده نبوده بلکه به تدریج و در ادوار متعدد زمانی و متأثر از تحولات و ساختارهای هم‌پیوند اجتماعی-مکانی و فرهنگی منطقه پدید آمده است (جدول ۲).

جدول ۲: روند تکوین کالبدی ساختمان بنای فعلی ارسن شیخ شهاب‌الدین با اغماض از تحولات محوطه (باغ‌سازی)

Table 2: The process of physical development of the current building of Arsen, Sheikh Shahabuddin Complex, ignoring the changes in the area (gardening)

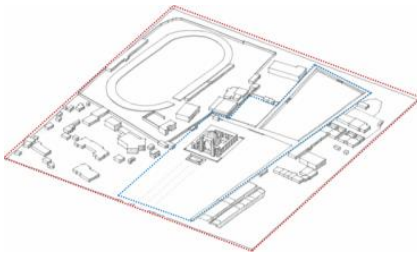

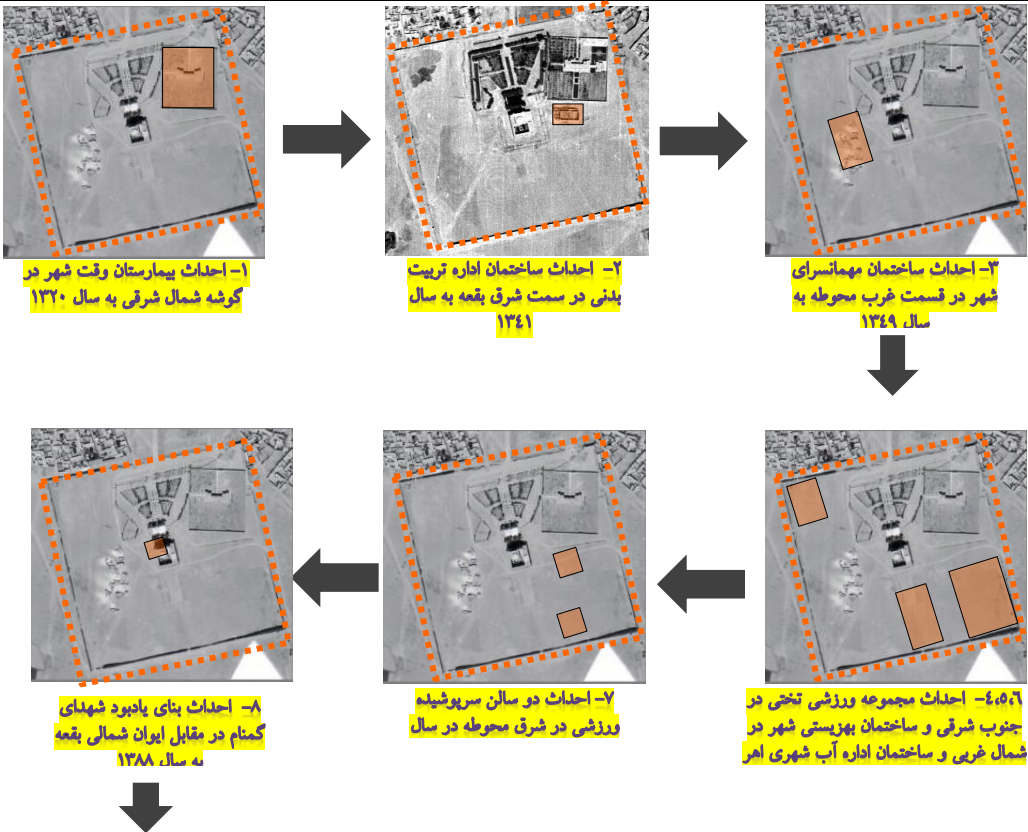

۳-۳. شناخت وضعیت فعلی عرصه‌های درونی باغ‌مزار شیخ

در حال حاضر می‌توان باغ‌مزار شیخ شهاب‌الدین را به سه بخش ارسن فعلی، فضای مُشجر (پارک) و محوطه‌های اداری تقسیم کرد. این کیفیت از کلیت باغ حاصل دخالت عوامل گوناگون از جمله: (۱). عوامل انسانی: شامل تضعیف مدیریت یکپارچه ارسن از طریق حذف نظام تولیدی در نگه‌داشت ارسن و تخریب عناصر متشکله ساختار باغ (2). (Dibaj 1997, 54). ساخت‌وسازهای معاصر با کارکرد اداری از اوایل دهه بیست شمسی برای ایجاد پارک شهر با احداث مستحدثات غیرهمسو با ارزش‌های متداوم بستر

سایت روی بقایای آثار قبلی منتج از کم‌رنگ‌شدن هنجارهای عینی و ذهنی ارسن در اذهان عمومی شهروندان. (۳). خصیصه‌های طبیعی منبعث از عدم رسیدگی و در نتیجه از بین رفتن اسلوب‌های باغ‌سازی ایرانی همچون نظام آبیاری دانست. بر این اساس، در وضع فعلی، تقریباً در مرکز محوطه باغ‌مزار عمارت ارسن و در جوارب شمال و جنوب آن پارک و نیز در سمت غرب و شرق آن که عمده فضای باغ یادشده را در خود جای داده ساختمان‌های اداری قابل مشاهده است. همچنین دورتادور محوطه شامل حصار خشتی به ابعاد ۳۱۰×۲۸۰ متر بوده که اکنون بخش‌هایی در جانب غرب ارسن باقیمانده است (جدول ۳).

جدول ۳: وضعیت فعلی چشم‌انداز محوطه ارسن شیخ شهاب‌الدین اهری و مداخلات معاصر رخ داده

Table 3: The current state of the landscape of Arsen Sheikh Shahabuddin Ahri and the contemporary interventions that have occurred

		
شکل ۸: محوطه پس از تسطیح در سال ۱۳۱۶.	شکل ۹: وضعیت محوطه پارک و بخش‌های اداری مستقر در محوطه.	شکل ۱۰: خیابان کشی‌های پیرامون محوطه.
		
<div data-bbox="330 922 571 983" data-label="Text"><p>۱- احداث بیمارستان وقت شهر در گوشه شمال شرقی به سال ۱۳۲۰</p></div> <div data-bbox="710 922 953 1006" data-label="Text"><p>۲- احداث ساختمان اداره تربیت بدنی در سمت شرق بقعه به سال ۱۳۴۱</p></div> <div data-bbox="1090 922 1333 1006" data-label="Text"><p>۳- احداث ساختمان مهمانسرای شهر در قسمت غرب محوطه به سال ۱۳۴۹</p></div> <div data-bbox="330 1354 571 1438" data-label="Text"><p>۸- احداث بنای یادبود شهیدی گمنام در مقابل ایوان شمالی بقعه به سال ۱۳۸۸</p></div> <div data-bbox="710 1354 953 1415" data-label="Text"><p>۷- احداث دو سالن سرپوشیده ورزشی در شرق محوطه در سال ۱۳۴۱</p></div> <div data-bbox="1040 1354 1333 1438" data-label="Text"><p>۴، ۵، ۶- احداث مجموعه ورزشی تختی در جنوب شرقی و ساختمان بهزیستی شهر در شمال غربی و ساختمان اداره آب شهری اهر</p></div>		
	<div data-bbox="664 1557 857 1912" data-label="Text"><p>محل حصار اولیه بقعه محدوده فضای سبز محدوده بیمارستان وقت شهر (۱۳۲۰) محدوده ورزشی (۱۳۴۱) (۱۳۸۱) محدوده اداره آب شهری (۱۳۷۰)</p></div>	
		
شکل ۱۱: چشم‌انداز شهر و منظر ارسن شیخ شهاب پس از مداخلات اخیر.		

۴. بنیاد باغ‌مزار شیخ شهاب (وضعیت باغ در

دوره صفوی)

۴-۱. دلایل وجودی

بر اساس مدارک تاریخی، تحدید محوطه با حصاری خشتی و تکمیل کالبد ارسن فعلی (مجموعه‌سازی) به‌همراه ایجاد برخی مستحدثات پیرامون آن از آثار عهد صفوی در دوره شاه عباس اول است. ملاجلال‌الدین، منجم و از ملازمان نزدیک دربار شاه عباس اول در منظومه‌اش به نام تاریخ عباسی-روزنامه ملاجلال-ضمن اشاره به مسافرت‌های شاه‌عباس به منطقه اهر در طول سال‌های ۱۰۱۴ تا ۱۰۲۰ه.ق، ذیل بازدید شاه عباس اول از قصبه اهر به سال ۱۰۱۶ه.ق چنین آورده است: «[...] بزیارت سلطان-العارفین و قطب‌السالکین شاه صفی رفته [...] و از راه اهر بعد از زیارت شیخ‌الشیوخ حضرت شیخ شهاب‌الدین اهری و نظم و نسق آوردن آب به آستان آن حضرت و ساختن باغ در حوالی آن حضرت و بیوتات لازمه آن متوجه تبریز شدند[...].» همچنین در ذکر اقدامات عمرانی وی به سال ۱۰۱۹ه.ق آورده است: «[...] یکشنبه بیست‌وهشتم متوجه اردو شد و در سلخ داخل اردو شدند و چون مقرر فرمودند که در سر تربت شیخ شهاب‌الدین اهری مسجد و مدرسه و مطبخ بسازند. حسب‌الحکم‌الاشرف ملا عبدالیاری نطنزی با مقصود بیک ناظر به اهر رفتند و بطالع ثور بنا نهادند[...].» (Molla Jalal 2021, 326&382). در ادامه، محمدکاظم محمد تبریزی که در عهد قاجار می‌زیست، در سیر دوم از روضه پنجم کتابش آورده است: «چون نوبت سلطنت به سلسله صفویه رسید[...]. شاه عباس اول در آن بقعه مبارک مسجدی و صحنی و آشپزخانه‌ای و غیرمایتعلق بنا فرمود (Mohammad Kazem 2009, 243). اسکندربیک ترکمان کاتب دربار شاه عباس ذیل رخدادهای مهم بیست‌ویکمین سال سلطنت (۱۰۱۶ه.ق) وی چنین بیان می‌نماید: «[...] و ترتیب عمارات عالیه تربت شریف حضرت سلطان‌الاولیاء و المحققین شیخ شهاب‌الدین اهری قدس سرهما و باغ بهشت‌آسای آن روضه فیض انما [...]» (Torkaman

1110, 2012). شرح یادشده به‌وضوح در خصوص ایجاد باغ و نیز نظم و نسق آن سخن به‌میان آورده است. همچنین در واکاوی موارد پیش‌گفته چنین مستفاد می‌شود که اقدامات عمرانی عهد صفوی (دوره شاه عباس اول) در دو حیطه قابل‌خوانش است. نخست: مجموعه‌سازی ارسن و ایجاد باغ و سازماندهی آن (ایجاد ملحقات ملزوم)^۳ در سال ۱۰۱۶ه.ق.^۴ دوم: احداث ضمام ارسن در زمرة بناهای عام‌المنفعه با کارکرد مسجد، مدرسه، حمام، کاروانسرا و مطبخ در سال ۱۰۱۹ه.ق (جدول ۴).

۴-۲. فرم باغ

باغ ایرانی در ترجمان سنت و ساختار خود دربردارنده هنجارها و ظرایفی است که واکاوی حول مفاهیم آن زمینه‌ساز تجسد وجه دیگری از بدایع معماری ایرانی است. باغ مترتب‌شده در مجموعه شیخ شهاب جزو گونه باغ‌هایی است که پیرامون آرامگاه شخص خاص (شیخ شهاب) به‌عنوان باغ‌مزار بنا نهاده شده بود. در این میان، اصل مورد استناد در تحلیل کیفیت باغ‌مزار موصوف اتکا به اصول ساخت باغ ایرانی یعنی نحوه استقرار، نظام ساختاری، آبیاری و گیاهی است (KHansari & at al 2017, 68). قدر مسلم آنچه از ظواهر امر مشخص است، مجموعه تحدیدشده در حصار بوده که داخل آن محوطه‌ای مشجر از عهد صفوی به‌همراه ضمامی قرار داشته که محوطه‌ای به‌عنوان باغ‌مزار برای فضای مورد اشاره ترتیب داده شده بود. بر این اساس، اجزای کالبدی ملزوم را در باغ شیخ در زمان پیدایی و پویایی‌اش می‌توان چنین برشمرد: حصار خشتی دورتادور به‌عنوان عامل ایجاد حریمیت و مرز درون و بیرون، ارسن فعلی به‌عنوان کوشک اصلی تقریباً در مرکز، نقاره‌خانه به‌عنوان سردر جلوخان باغ، حوض آب مقابل ارسن با کارکرد پخشایش آب و برخی ضمام دیگر به‌عنوان فضاهای عام‌المنفعه و خدماتی. بر این اساس، شکل و کارکرد جدید محوطه از صرف چشم‌انداز طبیعی خود در زمان احداث اولین کالبدها، به منظومه‌ای مصنوع با الگوهای نو(باغ‌سازی) تغییر یافت. در خصوص تجسد واژه باغ بهشت در مفهوم پردیس‌سازی ایران، عمده آثار به توصیف احداث باغات حکومت صفویان پرداخته و کیفیت آن را با

جدول ۴: مجموعه ابنیه احداث شده در محوطه آرامگاه شیخ شهاب ذیل اقدامات عمرانی دوره شاه عباس اول

Table 4: The complex of buildings built in the tomb of Sheikh Shahab under the construction measures of Shah Abbas I

				<div>۱. الحاقات دوره نخست عهد صفوی در طول سال‌های ۱۰۱۶ الی ۱۰۱۹ ه.ق، شامل: الحاق مسجد کوچک در شرق ارسن و حجره‌های جنوبی صحن و تحدید ارسن با حصار خشتی، نقاره‌خانه در شمال شرقی ارسن و در نهایت ترتیب باغ‌مزار شیخ.</div> <div>۲. الحاقات دوره دوم عهد صفوی در طول سال‌های ۱۰۱۹ الی ۱۰۲۰ ه.ق</div>	
الحاقات سال ۱۰۱۶ ه.ق					
اسناد میدانی / تاریخی		جزئیات معماری		مدارک تصویری	
<p>– بقایای آثار مذکور و کاوش‌های میدانی.</p> <p>– توصیفات ملاجلال مابین سال‌های ۱۰۱۴ الی ۱۰۱۶ ه.ق.</p> <p>– توصیفات اسکندربیک ترکمان در طول سال‌های ۱۹ الی ۲۱ سلطنت.</p> <p>– توصیفات محمدکاظم‌بن محمدتبریزی مابین سال‌های ۱۲۹۷ الی ۱۳۰۴ ه.ق.</p> <p>– دستخط شیخ بهایی بر دیواره داخل مسجد کوچک ارسن به سال ۱۰۱۸ ه.ق مبنی بر بازدید از بنای شیخ شهاب.</p> <p>– تصاویر مربوط به اواخر عهد قاجار و اولین عکس هوایی منطقه در دهه ۳۰ شمسی</p> <p>– آرشیو تصاویر دهه ۱۳۴۰ شمسی اداره میراث فرهنگی استان آذربایجان-شرقی.</p>		<p>حصار روی پایه سنگی باعصر پایه خشت ساخته شده بود. ارتفاع آن در حدود ۶ متر و ضخامت در پایه حدود ۱,۵ متر بوده است.</p>		<p>بخش باقیمانده و مرمت شده حصار در ضلع غربی محوطه</p> 	
		<p>مجموعه‌های پراکنده قبلی به صورت یک منظومه معماری واحد درآمد. همچنین از نمونه‌های بارز این بنا وجود دستخط‌های گوناگون با مضامین عرفانی و شرح زیارت آرامگاه شیخ شهاب، از قرن ۱۰ تا ۱۴ ه.ق از جمله دستخط شیخ بهایی در دیواره‌های مسجد کوچک است.</p>		<p>حجره‌های جنوبی</p> <p>مسجد کوچک مجموعه</p> 	
		<p>– حوض آب مقابل ارسن</p> <p>– سردر جلوخان (نقاره‌خانه) باغ شیخ شهاب در گوشه شمال شرقی حصار و آن‌چنان که از تصاویر پیداست بنایی دو طبقه و از جنس آجر می‌باشد. کارکرد اصلی آن تعریف مسیر آب ورودی به داخل حصار از طریق محله کتورگه بود. بنای سردر در دهه ۱۳۲۰ شمسی (۱۳۱۶) جهت احداث پارک در محل مذکور تخریب گردید.</p>		<p>بقایای حوض آب مقابل</p> <p>سردر جلوخان (نقاره-خانه) باغ شیخ شهاب در گوشه شمال شرقی</p>	
۱. الحاقات سال ۱۰۱۹ ه.ق					
<p>– بناهایی با کارکرد مسجد در جنوب ارسن و مدرسه در شرق آن از ضمائم الحاقی مرحله دوم الحاقات دوره شاه‌عباس اول صفوی است.</p>		<p>بقایای پی و جزئیات آجری در جنوب ارسن</p> 		<p>بقایای سکوی آجری با ازاره سنگی در شرق ارسن</p> 	
				بقایای ضامانم شرقی و جنوبی ارسن	

بهشت در عنوان و به صورت چهارباغ بوده‌اند که هر کدام بسته به شرایط آبیاری، استقرار و سایر مواد فرهنگی و اجتماعی مؤثر، به شیوه‌ای خاص احداث گردیده‌اند (Ansari, Mahmoudi 2008, 40). بر این اساس و با در نظر گرفتن یافته‌های تصویری که در ادامه خواهد آمد، لزوم انتخاب فرم چهارباغ؛ شاید واقع‌بینانه باشد (جدول ۵).

استفاده از واژه‌هایی همچون بهشت، طوبی، باغچنان، خلدبرین، ثانی‌خلد، روضه رضوان و... به عنوان تمثیلی از بهشت برین بیان نموده است (Molla Jalal 2021, 162). در این بین، بیشتر مورخان و جهانگردان، معانی مستخرج از این صفات را در کالبد باغ به صورت شکل چهارباغ دانسته‌اند (Ansari, Mahmoudi 2008, 46). عمده باغ‌هایی که هم‌دوره باغ شیخ شهاب خاصه در اصفهان صنعت یافته‌اند، با کاربست مفهومی از معانی

جدول ۵: کیفیت ماندگاری اجزا باغ شیخ شهاب

Table 5: Quality of physical durability of components of Sheikh Shahab garden

ماتریس ماندگاری			
پارامترها:			
فرم کالبدی	تخریب شده	آسیب دیده	سالم
	کالبد (سالم) - طرح معماری (مشخص): ارسن مجموعه شیخ شهاب	کالبد (سالم) - طرح معماری (آسیب دیده): برخی تزئینات سنگی صحن	کالبد (سالم) - طرح معماری (مبهم): برخی دستخط‌های داخل مسجد
	کالبد (آسیب دیده) - طرح معماری (مشخص): گنبدخانه	کالبد (آسیب دیده) - طرح معماری (آسیب دیده): یافته‌های عهد سلجوقی	کالبد (آسیب دیده) - طرح معماری (مبهم): کاشیکاری ایوان شمالی
	کالبد (تخریب شده) - طرح معماری (مشخص): سردر جلوخان باغ	کالبد (تخریب شده) - طرح معماری (آسیب دیده): حوض آب مقابل ارسن	کالبد (تخریب شده) - طرح معماری (مبهم): طرح باغ مزار شیخ
	کالبد (تخریب شده) - طرح معماری (مبهم): کاشیکاری ایوان شمالی	کالبد (تخریب شده) - طرح معماری (مشخص): سردر جلوخان باغ	کالبد (تخریب شده) - طرح معماری (آسیب دیده): حوض آب مقابل ارسن
	کالبد (تخریب شده) - طرح معماری (مبهم): کاشیکاری ایوان شمالی	کالبد (تخریب شده) - طرح معماری (مشخص): سردر جلوخان باغ	کالبد (تخریب شده) - طرح معماری (آسیب دیده): حوض آب مقابل ارسن
طرح معماری	تخریب شده	آسیب دیده	سالم
	کالبد (سالم) - طرح معماری (مشخص): ارسن مجموعه شیخ شهاب	کالبد (سالم) - طرح معماری (آسیب دیده): برخی تزئینات سنگی صحن	کالبد (سالم) - طرح معماری (مبهم): کاشیکاری ایوان شمالی
	کالبد (آسیب دیده) - طرح معماری (مشخص): گنبدخانه	کالبد (آسیب دیده) - طرح معماری (آسیب دیده): یافته‌های عهد سلجوقی	کالبد (آسیب دیده) - طرح معماری (مبهم): کاشیکاری ایوان شمالی
	کالبد (تخریب شده) - طرح معماری (مشخص): سردر جلوخان باغ	کالبد (تخریب شده) - طرح معماری (آسیب دیده): حوض آب مقابل ارسن	کالبد (تخریب شده) - طرح معماری (مبهم): طرح باغ مزار شیخ
	کالبد (تخریب شده) - طرح معماری (مبهم): کاشیکاری ایوان شمالی	کالبد (تخریب شده) - طرح معماری (مشخص): سردر جلوخان باغ	کالبد (تخریب شده) - طرح معماری (آسیب دیده): حوض آب مقابل ارسن
	کالبد (تخریب شده) - طرح معماری (مبهم): کاشیکاری ایوان شمالی	کالبد (تخریب شده) - طرح معماری (مشخص): سردر جلوخان باغ	کالبد (تخریب شده) - طرح معماری (آسیب دیده): حوض آب مقابل ارسن

سردر (جلوخان) به جانب عمارت تعریف می‌شود؛ در اینجا به دلایلی همچون نزدیکی به محل انتقال آب نهر کوتوگه که در بخش شمال شرقی به محوطه مزبور کارساز شده بود، نیز همجواری با محل برج و باروی شهر در بخش حاکم‌نشین آن (قلعه قاپوسی)؛ در محور شمالی-جنوبی و در امتداد عمارت اصلی و در مواجهه با قبله قرار دارد. در مورد ناهمواری‌های طبیعی بستر، در نبود اطلاعات تاریخی و با توجه به مداخلات رخ داده بر سطح آن، در اواسط دهه بیست شمسی، اظهار نظر قطعی نمی‌توان نمود. ولیک، به استناد کاوش‌های میدانی و نیز اسناد تصویری قدیمی محوطه مورد نظر به غیر از کناره‌های ضلع غربی (با شیبی حدود ده درصد)، دارای اختلاف ارتفاع کم‌وبیش یکدست با شیب ملایم از شمال به جنوب محوطه است. همچنین نوار شمالی محوطه بر اساس یافته‌های تاریخی، در دوره صفوی جهت انتقال آب به داخل حصار، خاکریزی شده است (Mohammad Kazem 2009, 243) (جدول ۶).

۳-۴. ساختارها و اصول طراحی (نظام باغ‌سازی)

۱-۳-۴. نظام راه و استقرار

طول باغ با در نظر گرفتن محدوده حصار خشتی دورتادور در جانب شمالی جنوبی حدوداً ۳۱۰ متر و پهنای آن در جانب شرقی غربی ۲۸۰ متر با مساحت تقریبی نه‌هکتار در بالای یک بلندی مشرف بر شهر است. منطبق بر مشاهدات میدانی کلیت باغ با مرکزیت ارسن فعلی شکل گرفته است. صاحب کتاب منظرالاولیاء در این خصوص آورده است: «[...] از قضا آن قبله حقیقی [ارسن شیخ شهاب] به اکثر خانه‌های اهر قبله واقع شده که رو به گنبد او نماز می‌گزارند» (Mohammad Kazem 2009, 242). دیدروهای اصلی سمت شمال و شرق با چشم‌انداز محاط بر شهر و سمت غرب و جنوب نیز با مناظر طبیعی دامنه‌های قوشاداغ احاطه شده بود. همین محاط‌بودن و استقرار روی تپه‌ای بلند، در معرض باد ملایم، آفتاب لازم و سایه کافی برای باغ را تأمین می‌نمود. دید محوری نیز که معمولاً از سمت

جدول ۶: نظام استقرار در باغ مزار شیخ شهاب

Table 6: Establishment system in Sheikh Shahab Mazar garden

بهره‌مندی از ساختارهای طبیعی		
		
شکل ۱۲: نحوه نورگیری محوطه در فصول مختلف، منبع: نژادابراهیمی و همکاران، ۱۳۹۳. Source: Nejadabrahimi et al., 2015	شکل ۱۳: نورگیری محوطه در ساعات مختلف روز، منبع: نژادابراهیمی و همکاران، ۱۳۹۳. Source: Nejadabrahimi et al., 2015	شکل ۱۴: جهت‌گیری محوطه نسبت به باد، منبع: نژادابراهیمی و همکاران، ۱۳۹۳. Source: Nejadabrahimi et al., 2015
درون‌گرایی	مرکزیت	تقارن و تناسب
		
شکل ۱۵: درون‌گرایی هم در انتظام و ساختار ابنیه موجود و محوطه آن دیده می‌شود و هم در محصوربودن آن، به طوری که حصار خشتی محوطه، شیوه تعامل درون و بیرون آن را تعریف می‌کند.	شکل ۱۶: با توجه به محل قرارگیری بنا و با معرفت به این اصل که مرکزیت، غالباً برای تأکید به مهم‌ترین قسمت ارسن است؛ استقرار بنا به عنوان کوشک اصلی در محل تقاطع محورهای اصلی آبیاری صحنه‌ای بر این ادعاست.	شکل ۱۷: این اصل با محوریت بنای ارسن به صورت محوری قابل رؤیت است که به همراه عناصر ساختمانی مفروض در محوطه منظر زمین ساخت را به وجود آورده‌اند.
طبیعت‌گرایی و چشم‌انداز زمین‌ساخت		سلسله‌مراتب در نظام استقرار زمین
		
شکل ۱۸: این اصل در باغ شیخ سبب به وجود آمدن فضاهای نیمه‌باز مانند ایوان شمالی و شرقی شده است که حد فاصل منظر محیط و بخش مصنوع است.		شکل ۱۹: سلسله‌مراتب در این باغ از جلوخان (نقاره‌خانه) شروع و در ادامه از طریق محور اصلی به عمارت ارسن باغ می‌رسد.

مستندات، اعم از رشته‌قنات‌های موجود، مسیرهای قدیمی انتقال آب شهر، از طریق آب چاوش‌گلی کوه شیور که سد بسته بودند؛ انتقال و تأمین می‌کردند. به محوطه فوق انتقال می‌دادند (Marjan consulting engineers 1975, 23). بعدها آب محوطه را از سه

۴-۳-۲. نظام آبیاری

بدیهی است که از نیازهای بنیادی و اساسی ترتیب باغ که هم اهمیت بصری دارد و هم فایده‌ماندگاری، آن هم در چنین محوطه وسیعی، مسئله تأمین آب بود. آب مورد نیاز برای شرب و آبیاری محوطه با توجه به

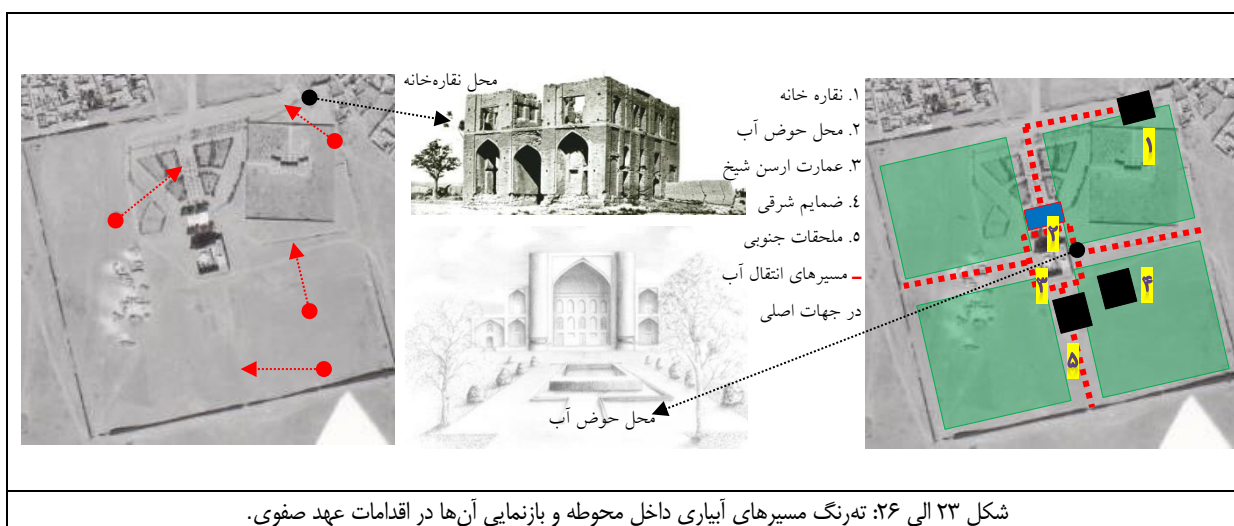
قنات «حاجی علی میرزا، شیخ کهریزی و قنات حسینیه» واقع در جنوب بلندی قزل‌قیه معروف به کهریزدره‌سی که مظهر قنات مذکور است-منطقه چلب‌وردی در شمال شهر اهر- و نیز نه‌های منشعب از رودخانه اهرچایی در شرق و جنوب محوطه، تأمین می‌نمودند (Marjan consulting Mehrazan 1994, 41). هم‌جوار با قسمت شمالی حصار خشتی، محل وسیع و به‌نسبت گودی به نام قانلی‌گل یا همان کوتورگه بوده که برای گذراندن آب از این محل به نقاره‌خانه تپه‌ای مصنوعی احداث کرده بودند تا عمل انتقال آب تکمیل گردد^۹. سپس آب منتقل‌شده به نقاره‌خانه توسط مسیر تعریف‌شده در راستای محور شمالی-جنوبی وارد حوض بزرگ مقابل ارسن گشته و از آنجا عمل پخش در چهار جهت اصلی به‌مثابه چهارباغ صورت می‌گرفت. به عبارت دیگر، نظام آبیاری با محوریت حوض آب مقابل عمارت شیخ انجام می‌پذیرفت. در این خصوص، محمدکاظم‌بن محمدتبریزی در کتاب منظرالاولیا: در مزارات تبریز حومه، آورده است: «[...] چون نایب‌السلطنه [...] محمدمیرزا را حاکم قره‌جه‌داغ نمود، آن جناب فرمودند که دوره روضه شیخ را به قرار چهارپنج خروار زمین دیوار کشیده مشجر

نموده باغ کردند و مقدار پانصد قدم راه به ارتفاع بیست ذرع تلی از خاک ریخته از روی همان تل[۰] نه‌ری برداشته آب به آن پالیز جاری و ساری کردند» (Mohammad Kazem 2009, 243). نحوه آبرسانی به باغ برخلاف بیشتر باغ‌های ایرانی که با جوی آب همراه بود؛ این‌گونه نبوده بلکه به‌وسیله لوله‌های سفالی آب را به نقاره‌خانه آورده و از آن برای آبیاری و سایر مصارف استفاده می‌کرده‌اند. همچنین از بررسی تصاویر هوایی و نیز عکس‌های تاریخی جزئیاتی از مسیر آب در راستای محورهای اصلی باغ قابل خوانش است. بر این اساس، در بازیابی ساختارهای آبی و مسیرهای آن در مجموعه شیخ شهاب سه پارامتر اصلی قابل شناسایی است. نخست محل ورود آب یا همان نقاره‌خانه در گوشه شمال‌شرقی حصار، دوم بقایای حوض یا استخر در مرکز محوطه و در مقابل عمارت ارسن، و سوم مسیرهای فرعی تقسیم آب که در نخستین تصاویر هوایی در قسمت شرقی و جنوبی محوطه صناعت یافته بود (جدول ۷). اما متأسفانه با تخریب نقاره‌خانه در دهه ۱۳۲۰، سیستم پخشایش آب محوطه نیز تخریب و به کلی از بین رفت.

جدول ۷: ساختارهای آبیاری محوطه

Table 7: Irrigation structures of the area

	
<p>شکل ۲۰: مسیر قنات‌های شهر .</p>	<p>شکل ۲۱ الی ۲۲: محل تل خاکی کوتوگه و لوله‌های سفالی انتقال آب.</p>

تعمیر قرار گیرد. با این دیدگاه و مبتنی بر یک ظن علمی می توان تغییر در قالب اصیل باغ را نیز محتمل دانست. باین حال، در هیچ کدام از منابع به کیفیت و کمیت و نیز نحوه چینش درختان و نوع آن‌ها اشاره‌ای نشده است. باین حال، باتوجه به وجود تهرنگ ردیف‌های آبیاری در تصویر هوایی سال ۱۳۳۵ شمسی، چینش درختان در جهت شرقی غربی محتمل است. اما در خصوص نوع درختان، با توجه به کثرت وجود درخت ون (زبان گنجشک) به عنوان درخت بومی منطقه و نیز چنار، وجود این گونه از درختان در باغ شاید دور از ذهن نباشد (جدول ۸).

۴-۳-۳. نظام گیاهی

از نظام باغ‌آرایی ارسن اطلاعات چندانی در دست نیست و محوطه مشجر کنونی نیز قدمتی حدود هشتاد سال دارد. درباره وضعیت فضای مشجر باغ پس از توصیف آن با عبارت باغ بهشت‌آسا در عهد صفوی، و نیز بازآرایی آن در زمان عباس میرزا که پیشتر ذکر آن رفت، در اواخر عهد قاجار مؤلف کتاب منظرالاولیا چنین آورده است: «[...] امسال که ۱۳۰۴ ه.ق است [...] الان بجز یک درخت چنار و یک درخت دیگر برپا نیست» (Mohammad Kazem 2009, 243). از برآیند این مکتوب چنین برمی آید که باغ ترتیب یافته توسط شاه عباس اول، در ادوار متأخر، به علل گوناگون از جمله عدم رسیدگی موجب گردیده که در دوره مورد اشاره مجدداً مورد بازآرایی و

جدول ۸: کلیت منبعث از الگوی آبیاری محوطه

Table 8: Totality from the watering pattern of the area

<p>شکل ۲۷: طرح شماتیک از هندسه محورهای آبیاری و نیز کاشت فرضی درختان.</p>	<p>شکل ۲۸: طرح فرضی از شمال محوطه باغ شیخ.</p>

آنچه نمود آن در این فرآیند مورد تدقیق نظر بود، عدم مستندنگاری و وجود تصویری واضح از اقدامات ساختمانی ادوار متعدد ساختمانی در محوطه ارسن (باغ مزار) است. لیک با تکیه بر اسناد محدود تاریخی و برخی یافته‌های میدانی و با در نظر گرفتن گمانه‌های علمی، چهارچوب اولیه و برخی ملزومات باغ‌مزار، دانسته شد و توانست به روشنگری در خصوص برخی ابهامات بپردازد (جدول ۹).

جدول ۹: سیر تحول محوطه مجموعه شیخ شهاب‌الدین و باغ مترتبه بر آن

Table 9: The course of development of the area of Sheikh Shahabuddin complex and the garden adjacent to it

سیر تحول محوطه:
۱. آفرینش بنیان‌های نخستین کالبدی مربوط به نیمه اول قرن هفتم ه.ق شامل خانقاه اولیه در ضلع شرقی مجموعه فعلی.
۲. الحاق گنبدخانه به‌همراه فضاهای جانبی در عهد تیموری برای توسعه فعالیت‌های خانقاهی.
۳. مجموعه‌سازی (الحاق حجره‌های جنوبی صحن)، تحدید محوطه (با حصار خشتی)، ترتیب باغ با احداث فضاهای کالبدی ملزوم همچون نقاره‌خانه، حوض آب، تقسیمات هندسی باغ به سال ۱۰۱۶ ه.ق (ترکمان، ۱۳۹۰: ۱۱۱۰) و الحاق ضمائم شرقی و جنوبی ارسن به سال ۱۰۱۹ ه.ق.
۴. بازآرایی مجدد بنیان باغ در زمان محمدمیرزا حاکم قراجه‌داغ.
۵. اختصاص بخشی از ضلع جنوب‌غربی ارسن به محل قبرستان شهر در اواخر عهد مظفرالدین‌شاه توسط جعفرقلی‌خان حاکم ارسباران ^۶ .
۶. تخریب و تسطیح محوطه و تبدیل آن به پارک شهر به سال ۱۳۱۶ ش.
۷. مداخلات متعدد کالبدی از سال ۱۳۲۰ الی ۱۳۸۸ ش.

نتیجه‌گیری

محورهای تقارن عمارت ارسن اشاره کرد. البته مسیرهای یادشده در تناسب با محورهای اصلی آبیاری نیز بوده است. در بخش ساختمان آنچه مهم می‌نماید، این است که فرم چهارباغ با مرکزیت عمارت ارسن به‌عنوان کوشک اصلی باغ تعریف گشته و نقطه ثقل ارسن را در اختیار داشته است. البته با تحلیل و خوانش اسناد، دانسته شد که باغ دارای چندگونه ساختمان با کارکردهای متنوع همچون مدرسه و مسجد بوده است. لیکن با تکیه بر گفتارهای موجود در منابع توصیفی لزوم نسبت‌دادن ارسن فعلی به‌عنوان اصل محوری در طراحی باغ‌مزار قابل قبول می‌نماید. البته تعبیه ایوان در ضلع شرقی ارسن و ورودی جنوبی آن، احتمالاً برای دسترسی به ضمایم مطروحه می‌تواند برهانی برای ادعای فوق تلقی شود. در بحث نظام آب و ساختار آبیاری باغ‌مزار نیز نکته‌ای که حائز اهمیت است، این بود که سردر جلوخان باغ (نقاره‌خانه) در امتداد محور اصلی نبوده و به دلیل نزدیکی به محل انتقال آب در گوشه شمال‌شرقی محوطه ترتیب یافته بود. شیوه انتقال آب از بیرون به نقاره‌خانه نیز توسط تنبوشه های سفالی صورت نگرفته و از آنجا توسط مسیر اصلی شمالی-جنوبی به حوض بزرگ مقابل ارسن منتقل و سپس کار پخشایش در بخش‌های مختلف باغ‌مزار صورت می

ایجاد باغ‌مزار شیخ شهاب‌الدین سابقه‌ای از دوره شاه عباس اول صفوی (۱۰۱۶ ه.ق) داشته که در گذر زمان، نظام ساختاری و کلیت کالبدی آن از میان رفته است. منابع تاریخی و نیز اسناد تصویری در کنار کاوش‌های میدانی تا حدودی در معرفی و توصیف این باغ مؤثر بوده‌اند. این در حالی است که تغییرات و مداخلات وسیعی در دوره معاصر در بستر باغ‌مزار به‌وقوع پیوسته است. لذا بازنمایی این باغ بر پایه اسناد توصیفی به‌همراه مدارک تصویری صورت پذیرفته است. در این میان، دست‌یابی به برخی اطلاعات برای آشکارسازی برخی ویژگی‌های کالبدی باغ‌مزار تاریخی شیخ شهاب جز از طریق کاوش‌های میدانی میسر نبود. لذا مطالعه، خوانش و تحلیل اسناد نشان می‌دهد که فهم خطوط اصلی باغ و پاره‌ای از جزئیات آن امکان‌پذیر است. بر اساس یافته‌ها و متکی بر یک ظن علمی، آفرینش باغ‌مزار شیخ شهاب بر اساس طرح چهارباغ و منتج از اقدامات عمرانی عهد صفوی در دوره شاه‌عباس اول بوده است. بر مدار این سخن، الگوی ساخت نیز بر پایه نظامات اصلی باغ‌سازی ایرانی شامل راه، ساختمان، آب و گیاه جای گرفت که تحدیدشده به‌وسیله حصار خشتی دورتادور باغ بود. در بخش راه می‌توان به دیدروهای اصلی شمالی-جنوبی و شرقی-غربی در راستای

موجود تاحدودی مشخص گردید. در انتها، ساختار فضایی و طرح کلی باغ شیخ در برخی بخش‌ها بدون استفاده از حدس و گمان قابل ادراک نبود، چراکه اطلاعات موجود توصیفی و تصویری در این زمینه به اندازه کافی یاری‌گر نیست. لذا تکمیل آن از طریق پژوهش‌های آتی مورد انتظار است.

گرفت. در مورد نوع پوشش گیاهی و درختان باغ نیز اطلاعاتی که نشان دهد نوع درختان بارده بوده یا غیرثمرده و اسامی آن‌ها یافت نشد. تنها موردی که به صورت کاملاً مختصر در منابع اشاره گشته بود، وجود درختان چنار در باغ بوده است. لکن ردیف چینش آن‌ها با در نظر گرفتن مسیرهای آبیاری و شواهد

پی‌نوشت‌ها

۱. نکته مهمی که توجه به آن لازم است، این بود که مجموعه شیخ شهاب از ابتدا به عنوان باغ‌مزار طراحی نگردیده بود و به مرور زمان و طی ادوار مختلف صنعت یافت.
۲. شیخ شهاب‌الدین محمود اهری از عارفان بنام طریقه تصوف، در بازه زمانی اواخر قرن ششم تا اواخر قرن هفتم ه.ق می‌زیست (کبیرصابر، ابراهیمی، ۱۳۹۲: ۷۲). با توجه به اینکه عمده فعالیت‌های عمرانی و الحاقات ارسن در بعد از عهد ایلخانی (پیدایی اولیه خانقاه)، در دوره صفویه رخ داده، عمده دلایل آن را می‌توان در تعالیم عرفانی شیخ شهاب و مرتبه استادی وی برای شیخ صفی‌الدین اردبیلی - با واسطه شیخ زاهد گیلانی - (ابن کربلایی، ۱۳۸۳: ۶۰۴) نیای بزرگ سلسله صفوی دانست که باعث گردید بیشترین ذکر احوال اثر در این دوره تاریخی نسبت به قبل از آن ثبت گردد. برای مطالعه بیشتر ر.ک. به: (ترکمان، ۱۳۹۰) و (ملاجلال، ۱۳۹۹) و (حسینی استرآبادی، ۱۳۸۵).
۳. با توجه به وجود دستخط شیخ بهایی از مقربان شاه عباس اول، در دیواره جنب محراب مسجد کوچک به سال ۱۰۱۸ ه.ق، احداث این بخش از ارسن ذیل اقدامات عمرانی دوره نخست (سال ۱۰۱۶ ه.ق) قرار می‌گیرد و با اتکا به یک ظن قوی علمی احداث مسجد در سال ۱۰۱۹ ه.ق به نقل از ملاجلال احتمالاً بنای سترگ و جزوی از ضمایم شرقی یا جنوبی ارسن خواهد بود. همچنین دستخط‌های متعدد دیگری بر دیواره داخلی مسجد از طیف مختلفی از مردم همچون زائران بقعه، حاکمان وقت شهر و... در مورد زیارت مرقد شیخ شهاب، تعمیرات کالبدی ارسن و... منقول است که متسبب به تاریخ‌های متنوع در ادوار صفوی و نیز قبل از آنها اواخر عهد قاجار است (پرونده مرمتی مجموعه در دهه نود، میراث فرهنگی آذربایجان شرقی). لذا اقدام عاجل در خصوص مستندنگاری و تاریخ‌نگاری جامع و واسع لازم و ضروری به نظر می‌رسد.
۴. بررسی دیوارنوشته‌های داخل حجره‌های طبقه اول صحن، نشانگر وجود دست‌خط‌هایی مربوط به قرون دوازده و سیزدهم ه.ق از جمله سال ۱۰۲۸ ه.ق مربوط به توصیف و شرح اقامت در حجره‌های صحن برای زیارت و ادعیه‌خوانی برای شیخ شهاب‌الدین است (پرونده مرمتی مجموعه در دهه نود، میراث فرهنگی آذربایجان شرقی).
۵. برای مطالعه بیشتر ر.ک. به پرونده ثبت ملی اثر در آرشیو میراث فرهنگی کشور.
۶. بنا به اظهارات سرهنگ بایوردی در کتاب تاریخ ارسباران، بخشی از محوطه در ضلع جنوب‌غربی وقف گورستان شهر گشته و مدفن خانواده‌های معروف شهر بود. همچنین می‌افزاید قبور دیگری نیز از جمله قبر قره‌خان سلطان به سال وفات ۱۱۷۱ ه.ق در صحن ارسن و اطراف قبر شیخ شهاب وجود دارد (بایوردی، ۱۳۸۸: ۵۲). همچنین در دست‌خط‌های منقوش در دیواره داخلی حجره‌های جنوبی صحن در طبقه دوم دست‌نوشته‌ای با مضمون دفن برخی اشخاص از جمله خدیجه‌خاتون از نسب عرفای منطقه به سال ۱۲۷۶ ه.ق در صحن آرامگاه شیخ شهاب وجود دارد.

فهرست منابع

- انصاری، مجتبی و محمودی‌نژاد، هادی. ۱۳۸۶. باغ ایرانی تمثیلی از بهشت با تأکید بر ارزش‌های باغ ایرانی عصر صفوی. مجله هنرهای زیبا ۲۹: ۳۹-۴۸.
- بهرامی همدانی، سجاد و تقوایی، سیدحسن. ۱۳۹۱. چارچوب ارزیابی منظر بلوارهای تاریخی بر اساس مدل FVFL مطابق با مفهوم HUL. مطالعه موردی: بلوار طاق‌بستان (بلوار شهید شیروودی) کرمانشاه. مجله صفا ۹۳: ۸۳-۱۱۰.
- باستانی پاریزی، محمدابراهیم. ۱۳۹۱. ازدهای هفت‌سر (جاده ابریشم). انتشارات نمک. تهران.

بابوردی، حسین. ۱۳۴۱. تاریخ ارسباران. انتشارات ابن‌سینا. تهران.

دیباج، اسماعیل. ۱۳۷۵. آثار باستانی و بناهای تاریخی آذربایجان. شورای مرکزی جشن شاهنشاهی ایران. تهران.

حافظزاده، محمد. ۱۳۷۷. ارسباران در گذر حماسه و تاریخ. انتشارات مهد آزادی. تبریز.

ابن حوقل، محمد. ۱۳۶۶. ایران در صور الارض. ترجمه جعفر شعار. انتشارات امیرکبیر. تهران.

اصطخری، ابراهیم. ۱۳۹۷. کشورها و مکاتب، ترجمه محمد بن عبدالله تستری. انتشارات سخن. تهران.

کبیر صابر، محمدباقر و ابراهیمی، محمدرضا. ۱۳۹۲. شناخت تاریخی تحولات معماری در ارسن شیخ شهاب‌الدین محمود اهری، مطالعات شهر ایرانی اسلامی ۱۲: ۷۱-۷۸.

خوانساری، مهدی، مقتدر، محمدرضا و یآوری، مینوش. ۱۳۹۵. باغ ایرانی بازتابی از بهشت، پژوهشگاه میراث فرهنگی.

کاظم‌پور، مهدی. ۱۳۹۴. بررسی باستان‌شناسی شکل‌گیری و توسعه دوره‌ای شهر اهر در دوره اسلامی. رساله دکتری، دانشگاه محقق اردبیلی.

مشکور، محمدجواد. ۱۳۸۹. تاریخ تبریز. تهران. انتشارات انجمن آثار ملی.

محمدکاظم بن محمد تبریزی. ۱۳۸۸. منظرالاولیاء؛ در مزارات تبریز و حومه. تصحیح میرهاشم محدث، تهران. مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.

مخلصی، محمدعلی. ۱۳۷۱. فهرست آثار تاریخی آذربایجان شرقی. تهران. انتشارات دانشکده علوم توانبخشی.

موریه، جیمز. ۱۳۸۶. سفرنامه جیمز موریه (سفر اول). ترجمه ابوالقاسم ساری. تهران. انتشارات توس.

مستوفی، حمداله. ۱۳۸۹. نزهت و القلوب. ترجمه طهوری سیاقی. تهران. انتشارات طهوری.

ملاجلال‌الدین منجم. ۱۳۹۰. تاریخ عباسی. به کوشش: سیف‌الله وحیدنیا. تهران. انتشارات وحید.

نصر، سیدحسین. ۱۳۹۳. تعالیم صوفیه؛ از دیروز تا امروز. ترجمه حسین حیدری و محمدهادی امینی. انتشارات قصیده‌سرا. تهران.

نژادابراهیمی، احد. ۱۳۹۳. مطالعه و شناخت بقعه و خانقاه شیخ شهاب‌الدین اهری «با رویکرد مرمت جامع جهت مقاوم‌سازی». تبریز. اداره کل میراث فرهنگی آذربایجان شرقی.

شفیع‌زاده، اسداله و ابراهیمی، محمدرضا. ۱۳۹۹. تأملی بر ساختارها و تحولات معماری خانقاه و آرامگاه شیخ شهاب‌الدین اهری در قرن ششم تا یازدهم ه.ق. پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، ۲۸: ۲۶۱-۲۴۳.

شرقی، علی، عزیزمقدم، محمدامین و جمالی گندمانی، زهرا. ۱۳۹۹. بازشناسی تطبیقی الگوهای هندسه فرکتال در معماری و منظر باغ ایرانی، مطالعه موردی: باغ گلشن طبس. باغ نظر ۱۷ (۸۵): ۳۱-۴۴.

تقوایی، سیدحسن و مطهری‌راد، مهری. ۱۳۹۳. تحلیل منظر شهری تاریخی سلطانیه بر اساس توصیه یونسکو در سال ۲۰۱۱ مطالعه موردی: محور بین گنبد سلطانیه و آرامگاه ملاحسن کاشی. مطالعات شهر ایرانی اسلامی ۱۸: ۱۳-۲۴.

ترابی طباطبایی، سیدجمال. ۱۳۸۴. آثار باستانی اهر (ارسباران). تبریز. ناشر مؤلف.

ترکمان، اسکندریگ. ۱۳۹۰. تاریخ جهان عباسی. تهران. انتشارات امیرکبیر.

زعفرانلو، رقیه. ۱۳۸۷. باغ‌مزار موقوفه بش قارداش. میراث جاویدان، ۱۵ (۶۱): ۳۳-۴۲.

منابع انگلیسی

- Ansari, Mojtaba., and Hadi. Mahmodinejad. 2007. Persian Garden An Allegory of Paradise with Emphasis on the Values of the Persian Garden of the Safavid Era. Honar-Ha-Ye-Ziba 29: 39-48. [In Persian]
- Bahrami Hamedani, Sajad., and Seyedhasan. Taghvaei. 2022. The framework for evaluating the landscape of historical boulevards based on the FVFL model in accordance with the concept of HUL. Case Study:Bostan Arch Boulevard (Shahid Shiroodi Boulevard) Kermanshah. Soffeh 93: 83 110. [In Persian]
- Bastani Parizi, Mohammad Ebrahim. 2022. The Seven-Headed Dragon (Silk Road).Tehran. Namak Publications. [In Persian]
- Baybordi, Hosein. 1962. History of Arasbaran. Tehran. Ibn Sina Publications. [In Persian]
- Dibaj, Ismaeil. 1996 .Antiquities and Historical Buildings of Azerbaijan, Central Council of the Imperial Iranian Celebration. Tehran. [In Persian]
- Edward, Farr. 1850 .History of the Assyrians. Chaldeans, Medes, Lydians and Carthaginians. LLC. Kessinger Publishing.
- Hafezzadeh, Mohammad. 1998 .Arasbaran in the Passage of Epic and History. Tabriz. Mahd Azadi Publications. [In Persian]
- Ibn Hawql. 4th century AH. Iran in the image of the earth. Translated by Jafar Shoar.1987. Tehran. Amirkabir. Publications.[In Persian]

- Istakhri, Ebrahim. 4th century AH. Countries and Schools. Translated by Mohammad Ibn Abdullah Testari. Tehran. Sobhan Publications. [In Persian]
- Kabir Saber, Mohammadbager. B., and Mohammadreza. Ebrahimi. 2013. Historical Recognition of Architectural Developments in the Collection of Sheikh Shahabuddin Mahmoud Ahari. *Iranian Islamic City* 12: 71-78. [In Persian]
- Khansari, Mehdi. Mohammadamin. Mogtader and Minosh. Yavari. 2016. Persian garden is a reflection of heaven. Tehran. Cultural Heritage Research Institute. [In Persian]
- Kazempour, Mehdi. 2015. Archaeological study of the formation and periodic development of the city of Ahar in the Islamic period. PhD diss. Mohaghegh Ardabili Univ. [In Persian]
- Mashkour, Mohammadjavad. 2010. History of Tabriz. Tehran. National Works Association. [In Persian]
- Mohammad Kazem bn Mohammad Tabrizi. 2009. Manzar-ul-Awliya; In the tombs of Tabriz and its suburbs. Edited by Mirhashem Mohaddes. Tehran. Museum and Documentation Center of the Islamic Consultative Assembly. [In Persian]
- Mokhlesi, Mohammadali. 1992. List of historical monuments of East Azerbaijan. Tehran. Faculty of Rehabilitation Sciences. [In Persian]
- Moriah, Jems. 2007. Travelogue of James Moriah (First Journey). Translator: Abolghasem Sari. Tehran. Toos.
- Mostofi, Hamdollah. 4th century AH. Nozhat Al-Qulub. Translated by Tahyuri Siyaghi. 2010. Tehran. Tahoori. [In Persian]
- Movahed, Samad. 2003. Safiuddin Ardabili; The Noble Face of Sufism in Azerbaijan. Tehran. New Plan. [In Persian]
- Mulla Jalaluddin. 11th century AH. History of Abbasi. by: Saifullah Vahidnia. 2021. Tehran. Vahid. [In Persian]
- Nasr, Seyedhossein. 2014. The Teachings of Sufis; From yesterday to today. translated by Hossein Heidari and Mohammad Hadi Amini. Tehran. Qasedeh Sara. [In Persian]
- Nejad Ebrahimi, Ahad. 2014. Study and recognition of the tomb and monastery of Sheikh Shahabuddin Ahari with a comprehensive restoration approach to rehabilitation. Tabriz. General Directorate of Cultural Heritage of East Azerbaijan. [In Persian]
- Shafizadeh, Asadollah., and Mohammadreza Ebrahimi. 2020. A Reflection on the Structures and Architectural Developments of the Monastery and Tomb of Sheikh Shahabuddin Ahari in the Sixth to Eleventh Centuries AH. *Iranian Journal of Archaeological Research*. 28: 261-43. [In Persian]
- Sharghi, Ali. Mohammadamin. Aziz Moghadam, and Zahra. Jamali Gandmani. 2020. Comparative Recognition of Fractal Geometry Patterns in the Architecture and Landscape of Persian Garden, Case Study: Golshan Tabas Garden. *Bag Nazar*, 17 (85): 31-44. [In Persian]
- Taghvaei, Seyedhasan. and Mehri. Motahari Rad. 2014. Analysis of the historical urban landscape of Soltanieh based on the 2011 UNESCO Recommendation Case study: the axis between the dome of Soltanieh and the tomb of Mullah Hassan Kashi. *Islamic Iranian city*. 18: 24-13. [In Persian]
- Torabi Tabatabai, Seyedjamal. 2005. Ahar Antiquities (Arasbaran). Tabriz, Author Publisher. [In Persian]
- Turkaman, Eskandarbeygh. 11th century AH. History of the Abbasid world. by: Iraj Afshar. 2012. Tehran. Amirkabir. [In Persian]
- Vafaei, Mohammad. 1996. The life and works of Ouhaddin Kermani. Tehran. Our publications. [In Persian]
- Zafranlou, Rogaye. 2008. The Garden of Endowments of Bash Qardash. *Immortal Heritage*. 15 (61): 33-42. [In Persian]